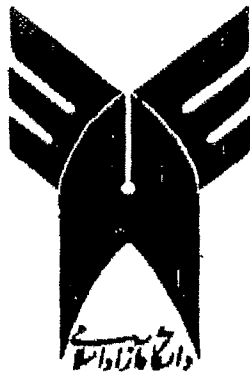

سلام افلاک

۱۳۷۸/۵

دانشگاه آزاد اسلامی

واحد شاهرود

دانشکده علوم انسانی، گروه تاریخ

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد «M.A»

گرایش: تاریخ ایران دوره اسلامی

عنوان:

تشکیلات قضایی دوره قاجار تا پهلوی

استاد راهنما:

دکتر مهتری ادریسی

استاد مشاور:

دکتر ابوالحسن شهواری

نگارش:

حسین مزیدی

۱۳۸۹ / ۳ / ۱۷

کتابخانه مرکزی
شهرستان شاهرود

زمستان ۱۳۸۷

۱۳۷۸۲۶

دانشگاه آزاد اسلامی

واحد شاهرود

دانشکده علوم انسانی ، گروه تاریخ

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد «M.A.»

گرایش : ایران دوره اسلامی

عنوان :

تشکیلات قضائی دوره قاجار تا پهلوی

نگارش :

حسین مزیدی

زمستان ۱۳۸۷

۱- دکتر مهتری ادریسی

۲- دکتر ابوالحسن شهواری

هیأت داوران :

۳- دکتر محمد علی علیزاده

تقدیم به :

به پدرم ؛ روح انگیز ترین واژه اقیانوس محبت

به مادرم ؛ زیباترین گل بوستان عطوفت

و

به همسرم ؛ درخشان ترین ستاره کهکشان زندگیم

سپاسگزاری

ستایش خدایی را که گنبد مینا را بی هیچ ستون دیدنی برآورد ، او که آدمی را از زمین آفرید و از او خواست که آن را آبادان کند. او که به انسان ساختن و نوشتن آموخت ؛ همو که نور حکمت را بر دل آن که خواست تابید و نوشتن را محمل حکمت خواست.

سلام بر همه پیغمبران ، آنان که این جهان ویران را با یاد خدا خرم و آبادان کردند ؛ خاصه سرور و آخر ایشان ، سرکار عمارت هستی و معمار دل‌های گروندگان، محمد مصطفی، و خاندان پاک و یاران گزیده اش. کلمات واسطه ای هستند برای بیان مراتب تشکر و امتنان فراوان ، از استاد ارجمندم سرکار خانم دکتر ادیسی ، که این توفیق را داشته ام علاوه بر افتخار شاگردی ایشان، در مراحل مختلف نگارش این پایان نامه ، از راهنمایی های سودمند و با ارزش شان بهره مند گردم . بزرگواری که همواره با خلوص و صبر و حوصله مثال زدنی شان ، فروتنی و اخلاق علمی را به من آموخته است. بعلاوه تشکر می کنم از جناب آقای دکتر ابوالحسن شهواری که علی رغم مشغله فراوان ، زحمت مشاوره این پایان نامه را تقبل نمودند و نیز از استادان ارجمندم جناب آقای دکتر علیزاده مدیر محترم گروه و جناب آقای دکتر سلیم مدیر محترم گروه در سالهای قبل و دیگر اساتید گرانقدر که در طول دوران تحصیل و انجام این کار نهایت همکاری را با اینجانب داشته اند ، بی نهایت سپاسگزارم.

همین طور بر خود فرض می دانم تشکر کنم از اعضای خانواده ام که در تمام این مدت با صبر و تحملشان مرا یاری نمودند و دیگر عزیزانی که مرا همراهی کردند.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	چکیده .....
۲	مقدمه .....
۷	تاریخ نگاری عصر قاجار .....
۱۲	نقد منابع .....
فصل اول : ایران و دادرسی اسلامی	
۱۸	۱-۱ دوره امویان تا پایان عصر سامانیان؛ دوره قوانین اولیه اسلام .....
۲۱	۲-۱ غزنویان تا خوارزمشاهیان ؛ تلفیق قوانین اسلامی با قوانین ترکها .....
۲۸	۱-۱-۳ از مغولان تا اول صفویه ؛ برخورد شرع و عرف .....
۳۰	۱-۳-۱ دادگاههای اختصاصی مغولان .....
۳۰	۱-۳-۱-۱ دیوان یارغو .....
۳۱	۱-۳-۱-۲ دیوان داوری .....
۳۱	۱-۳-۱-۳ دادرسی امیر اولوس .....
	۱-۴-۱- نظام قضایی عصر صفوی ؛ دوره تمرکز نظام قضایی در دست حکومت .....
۳۷	۱-۴-۱-۱ مناصب و مقامات .....
۳۸	۱-۴-۱-۱-۱ دیوان بیگی .....
۳۸	۱-۴-۱-۲-۱ صدرخاصه .....
۳۹	۱-۴-۱-۳-۱ صدرعامه .....

۳۹	..... ۴-۱-۴-۱ قاضی اصفهان
۳۹	..... ۵-۱-۴-۱ شیخ الاسلام اصفهان
۳۹	..... ۶-۱-۴-۱ قاضی عسکر
۳۹	..... ۷-۱-۴-۱ داروغه
۴۰	..... ۸-۱-۴-۱ محتسب
۴۰	..... ۲-۴-۱ مجازات
۴۲	..... ۵-۱- نظام قضایی دوره افشاریه و زندیه
۴۳	..... ۱-۵-۱- مقامات و مناصب قضایی دوره افشاریه
۴۳	..... ۱-۱-۵-۱- مجازات
۴۴	..... ۲-۵-۱- مقامات و مناصب قضایی زندیه
۴۴	..... ۱-۲-۵-۱- مجازات

فصل دوم : اوضاع قضایی دوره قاجاریه از آغا محمد خان تا محمد شاه

۴۷	..... ۱-۲- اوضاع قضایی دوره قاجاریه
۴۷	..... ۱-۱-۲- وضعیت قضایی دوره آقا محمدخان قاجار
۴۹	..... ۲-۱-۲- اوضاع قضایی دوره فتحعلی شاه
۵۱	..... ۱-۲-۱-۲- عباس میرزا
۵۲	..... ۳-۱-۲- اوضاع قضایی دوره محمدشاه

فصل سوم : اصلاحات قضایی در عصر ناصرالدین شاه

۵۷	..... ۱-۳- وضعیت نظام قضایی در زمان ناصرالدین شاه
۵۹	..... ۱-۱-۳- اصلاحات امیرکبیر
۶۱	..... ۱-۱-۳- اصلاح محاکم و آئین محاکمات
۶۳	..... ۲-۱-۳- احکام ناسخ و منسوخ
۶۳	..... ۳-۱-۳- تأسیس دیوانخانه عدالت

- ۶۵ ..... ۳-۳-۱-۴- منع شکنجه و تعدیل مجازات
- ۶۸ ..... ۳-۳-۱-۵- لغو آئین بست نشینی و محدود کردن قدرت روحانیون
- ۷۱ ..... ۳-۱-۲- اصلاحات پس از قتل امیرکبیر
- ۷۳ ..... ۳-۱-۲-۱- ایجاد دیوان مظالم
- ۷۴ ..... ۳-۱-۲-۲- نصب صندوق عدالت
- ۷۶ ..... ۳-۱-۲-۳- تدوین قوانین
- ۷۹ ..... ۳-۱-۲-۴- محدود کردن بست نشینی
- ۸۰ ..... ۳-۱-۳- میرزا حسین خان سپهسالار
- ۸۲ ..... ۳-۱-۳-۱- منع حکام ولایات از صدور حکم
- ۸۴ ..... ۳-۱-۳-۲- کتابچه اصول اداره دیوان عدلیه اعظم
- ۸۵ ..... ۳-۱-۳-۳- نیروهایی که در شکست طرح‌های اصلاح‌طلبانه میرزا حسین خان نقش داشتند
- ۸۶ ..... ۳-۱-۴- اوضاع قضایی در دوره صدارت امین السلطان

فصل چهارم : دادگستری در دوره مظفردالدین شاه

بخش اول

- ۹۰ ..... ۴-۱- عصر مظفردالدین شاه
- ۹۰ ..... ۴-۱-۱- دادگستری در دوره مظفردالدین شاه

بخش دوم

- ۹۵ ..... ۴-۲- نظام قضایی دوره قاجاریه
- ۹۷ ..... ۴-۲-۱- قوانین شرع
- ۱۰۰ ..... ۴-۲-۲- قوانین عرف
- ۱۰۴ ..... ۴-۲-۳- مراجع دادرسی اختصاصی
- ۱۰۴ ..... ۴-۲-۳-۱- مجلس تجارت
- ۱۰۶ ..... ۴-۲-۳-۲- مراجع قضایی کاپیتولاسیون

- ۱۱۰ ..... ۳-۴-۳- مقامات و مناصب قضایی قاجاریه تا قبل از مشروطیت
- ۱۱۱ ..... ۱-۳-۴- شاه
- ۱۱۲ ..... ۲-۳-۴- شیخ الاسلام و مجتهدان
- ۱۱۲ ..... ۳-۳-۴- داروغه
- ۱۱۳ ..... ۴-۳-۴- قاضی
- ۱۱۳ ..... ۵-۳-۴- کلانتر
- ۱۱۴ ..... ۶-۳-۴- کدخدا
- ۱۱۴ ..... ۷-۳-۴- امیر دیوان
- ۱۱۵ ..... ۴-۴- مجازات
- ۱۱۷ ..... ۱-۴-۴- اول : مجازاتهای تادیبی
- ۱۱۷ ..... ۱-۱-۴-۴- چوب و فلک
- ۱۱۸ ..... ۲-۱-۴-۴- زندان
- ۱۲۰ ..... ۳-۱-۴-۴- کند و زنجیر
- ۱۲۰ ..... ۴-۱-۴-۴- خانه نشین شدن و تبعید و مهار زدن
- ۱۲۰ ..... ۲-۴-۴- دوم : مجازاتهای بدنی
- ۱۲۱ ..... ۱-۲-۴-۴- بریدن بینی
- ۱۲۱ ..... ۲-۲-۴-۴- بریدن گوش و زبان
- ۱۲۱ ..... ۳-۲-۴-۴- بریدن انگشت و دست
- ۱۲۲ ..... ۳-۲-۴-۴- مجازات کور کردن
- ۱۲۲ ..... ۴-۲-۴-۴- اعدام
- ۱۲۳ ..... ۳-۴-۴- سوم: دیگر مجازاتها
- ..... فصل پنجم : نظام قضایی از مشروطه تا روی کار آمدن رضا خان.....
- ۱۲۶ ..... ۱-۵- نظام قضایی از مشروطه تا روی کار آمدن رضاخان

۱۲۶	..... ۱-۱-۵- عصر مشروطیت
۱۲۸	..... ۱-۱-۱-۵- استقلال قوه قضائیه
۱۲۹	..... ۱-۱-۲-۵- اصل تفکیک دادرس شرعی و عرفی
۱۳۱	..... ۱-۱-۳-۵- انفصال ناپذیر بودن قضات
۱۳۲	..... ۱-۱-۴-۵- تعدد قضات
۱۳۳	..... ۱-۱-۵-۵- علنی و مجانی بودن محاکمه
۱۳۴	..... ۲-۵- تشکیلات قضایی
۱۳۵	..... ۱-۲-۵- محاکم حقوقی
۱۳۵	..... ۱-۱-۲-۵- محاکم صلحیه
۱۳۶	..... ۲-۱-۲-۵- محاکم تجارت
۱۳۷	..... ۳-۱-۲-۵- محاکم ابتدایی
۱۳۹	..... ۴-۱-۲-۵- محاکم استیناف
۱۴۰	..... ۵-۱-۲-۵- دیوان تمیز
۱۴۱	..... ۲-۲-۵- محاکم جزایی
۱۴۲	..... ۱-۲-۲-۵- محکمه پلیس
۱۴۲	..... ۲-۲-۲-۵- محکمه جزاء (جنحه)
۱۴۲	..... ۳-۲-۲-۵- دیوان جنایت
۱۴۳	..... ۳-۵- نارساییها و اشکالات عملی قوانین عدلیه
۱۴۳	..... ۱-۳-۵- دخالت قوه مقننه در قوه قضائیه
۱۴۳	..... ۲-۳-۵- دخالت حکام و مقامات محلی در امور قضایی
۱۴۶	..... ۳-۳-۵- کمبود بودجه برای وزارت عدلیه
۱۴۷	..... ۴-۳-۵- موقتی بودن قوانین عدلیه
۱۴۸	..... ۵-۳-۵- عدم تناسب قوانین عدلیه با مقتضیات جامعه

۱۴۸	..... ۵-۳-۶- دخالت قوه مجریه در کار قوه قضائیه
۱۴۹	..... ۵-۴- غلبه و توفیق قضاوت شرعی
۱۵۱	..... ۵-۵- کاپیتولاسیون
	..... فصل ششم
۱۵۴	..... ۶-۱- نتیجه گیری
۱۵۷	..... منابع و مأخذ
۱۶۹	..... چکیده انگلیسی

چکیده

یکی از مباحث بسیار پر اهمیت که از قدیم الایام تا به کنون در میان اجتماعات بشری مطرح بوده و هست، بحث قضا و قضاوت می باشد. این نوشتار بر آن است که تشکیلات قضایی دوره قاجاریه تا ابتدای پهلوی را بررسی کرده و تصویری روشن در آن محدوده زمانی را به دست بدهد.

پس از ورود اسلام به ایران و ظهور دگرگونی های عمیقی که در زندگی ایرانیان ایجاد کرد به سرعت نظام قضایی پیشین نیز دچار تحول گردید، تا آن جا که دستورات، احکام و مقررات یک شکل حقوقی جایگزین پراکندگی مقررات سلیقه ای شد. احکام که خود از منابع قرآن کریم، سنت پیامبر(ص) و رویه اصحاب ایشان در قضاوت و... بود، در این دوره آیین و شیوه زمامداران در حکومت و اداره کشور، تأثیر بسزایی در روند دادرسی داشت. در تمامی دوره های اسلامی بر خلاف مشاغل اداری و دیوانی که گاهی اوقات به دست غیرمسلمانان نظیر زردشتیان، مسیحیان و یهودیان سپرده می شد، امر قضاوت همواره به فقها و علمای اسلامی سپرده می شده است. به هر حال پس از بررسی نظام قضایی این دوره که خود متأثر از روند جریان سیاسی حاکم در حکومت های ایران پس از اسلام بود آنچه که قابل اهمیت است، آثار به جای مانده از دوره پرفراز و نشیبی است که خود هر یک در ظهور خیزش فکری مشروطیت نقش بسزایی داشت. از یکسو هم چون نابسامانی دادرسی اعم از آشفتگی قضاوت شرعی، آشفتگی قضاوت عرفی و در نتیجه افزایش ظلم و فساد حاکم و از سوی دیگر، بیداری مردم رفته رفته مبنای ایجاد عدلیه نوین را شکل داد و از این رو فرمان مظفرالدین شاه در خصوص ایجاد عدالت خانه، تدوین قانون اساسی مشروطیت و سپس متمم آن، قانون اصول تشکیلات عدلیه و... در ساماندهی نظام قضایی پس از مشروطیت نقش اساسی داشته اند. از این پس می توان از ساختار نظام قضایی تحت عناوین محاکم عمومی اعم از محاکم صلح، محاکم ابتدایی، محاکم استیناف، دیوان تمیز و از سوی دیگر محاکم اختصاصی اعم از محاکم تجارت، نظامی و محاضر شرعی یاد کرد.

کلید واژه ها: تشکیلات قضایی - قوانین - محاکم - مجازات - قاجاریه

طرح و بیان کلی موضوع

قضاوت و دادرسی از روزگار قدیم که به صورت ساده و ابتدایی و در قالب داوری و قضاوت خصوصی جریان داشته تا امروز که به، صورت نظامی پیچیده در آمده است، متناسب با درجه تمدن، نوع حکومت و مقتضیات و ملاحظات سیاسی، اجتماعی و علمی جوامع تغییر و تحول یافته است؛ به عبارت دیگر، پویایی و تحول جزء لاینفک و غیر قابل اجتناب هر یک از عناصر و مؤلفه های نظام قضایی است. بر همین اساس، تحول نهاد دادرسی در سرزمین کهن ایران جریانی مداوم و پرفراز و نشیب است رد پای قضاوت به صورت ابتدایی و ساده در نخستین ادوار تاریخ ایران وجود داشته و روند تحول آن نسبت مستقیم و گسترده ای با نوع حکومت، دین رایج، وضعیت سیاسی و اجتماعی داشته است. هدف این پایان نامه بررسی تشکیلات قضایی دوره قاجاریه تا ابتدای پهلوی می باشد.

هدف پژوهش

دوران طولانی حکومت قاجار بستر حوادث مختلف سیاسی، اجتماعی و فرهنگی بوده است. یکی از مسائل مهم این دوره وضعیت قضایی و تشکیلات قضایی آن دوران است که قابل توجه و بررسی است. بعد از ظهور اسلام و گسترش و پذیرش آن در ایران، کلیه شئون سیاسی، اجتماعی و فرهنگی ایران دگرگون شد و سرنوشت سیاسی و اجتماعی این سرزمین با سایر ممالک اسلامی گره خورد. قضاوت در عهد اسلامی متأثر از اوضاع و احوال سیاسی ایران بود و وضعی سازمان یافته نداشت. بطور کلی، قبل از مشروطه قضاوت مبتنی بر قوانین منسجم و یکنواختی نبود و قضات بر اساس استنباط و اجتهاد خود، مطابق موازین شرع، آداب و رسوم حاکم و فرامین و احکام شاهانه قضاوت می کردند. انقلاب مشروطیت در ۱۳۲۴ هجری قمری / ۱۲۸۵ هجری شمسی با تأثیر پذیری از نظام های سیاسی و قوانین اساسی کشورهای اروپایی، نظام استبدادی را که اراده شاه و میل شخصی شاه یا والی یا حاکم را در مجازات بی گناهان یا بخشش و عفو گناهکاران بر احکام شرع و عرف مقدم می داشت، برانداخت و بر اساس متمم قانون اساسی تفکیک قوای سه گانه و استقلال قوه

قضائیه صورت گرفت. بنابراین در این پژوهش سعی شده است که به تشکیلات قضایی دوره قاجار به صورت موشکافانه پرداخته و بررسی شود.

بدین ترتیب هدف این پژوهش بررسی ابعاد مختلف تشکیلات قضایی در کل حکومت قاجار و روشن شدن نقش افراد چه درباریان ، چه روحانیان و چه روشنفکران در این تشکیلات می باشد.

پرسش ها و فرضیات

در این رساله مسأله اصلی پاسخ دادن به سوالات ذیل است :

سؤال اصلی یک: تشکیلات قضایی در دوره قاجار از چه روندی برخوردار است؟

سؤال فرعی یک : آیا پادشاهان قاجار بنا بر ضعف یا قدرت خود در روند امور قضایی تأثیرگذار بودند؟

سؤال فرعی دو: چه عواملی در روند تشکیلات قضایی ایران موثر بوده است ؟

با توجه به اطلاعات قبلی می توان چنین فرضیاتی را مطرح کرد :

فرضیه اصلی : روند محاکم قضایی در دوره قاجار ، از شرعی به سمت عرفی و خصوصی شدن گرایش داشته است .

فرضیه فرعی یک : پادشاهان قاجار بنا بر ضعف یا قدرت خود در روند امور قضایی تأثیرگذار بودند.

فرضیه فرعی دو: عواملی چون روابط ایران با اروپا و پیدایش نیازهای جدید بر تشکیلات قضایی ایران موثر بوده است.

فصل های پژوهش

این پژوهش در پنج فصل تهیه و تنظیم شده است . در فصل اول به منظور ورود به بحث اصلی و

ایجاد زمینه و ذهنیت کافی ، تاریخچه نظام قضایی ایران در دوره اسلامی مورد بررسی قرار گرفته است.

فصل دوم: این فصل پژوهش وارد دوره مورد نظر یعنی قاجاریه می شود و وضعیت قضایی

ایران تا اول دوره اصلاحات که از دوره ناصرالدین شاه شروع می شد، یعنی در زمان سه پادشاه آغامحمد

خان ، فتحعلی شاه و محمد شاه را شامل می شود. ضمن اینکه اقداماتی را که عباس میرزا ولیعهد در زمینه امور قضایی انجام داده بود نیز اشاراتی در این فصل آمده است .

دوره اصلاحات یعنی دوره پادشاهی ناصرالدین شاه ، دوره ای است که در آن اصلاحات فراوانی در زمینه امور قضایی شکل گرفت. او به همراه وزرای اصلاح طلبش یعنی امیرکبیر و سپهسالار ، دست به یک سری اقدامات زد که در تاریخ قضایی ایران دارای اهمیت است . هر چند که بنا به دلایلی اکثر این طرح ها در همان ابتدا مسکوت ماند ، مانند عدم همکاری حکمرانان و یا کشته شدن امیر کبیر . این موضوعی است که فصل سوم این پژوهش را در بر می گیرد.

فصل چهارم: این پژوهش به دو بخش تقسیم می شود. بخش نخست به وضعیت قضایی دوره مظفرالدین شاه تا قبل از صدور فرمان مشروطیت ، پرداخته می شود و بخش دوم ، نظام قضایی دوره قاجاریه تا قبل از مشروطیت و قوانین و مجازات هایی که در آن محدوده زمانی ساری و جاری بود را در بر می گیرد.

فصل پنجم: آخرین فصل این پژوهش، به بررسی نظام قضایی ایران و نقاط قوت و ضعف آن در دوره مشروطه تا روی کار آمدن رضا خان می پردازد. در انتهای این فصل سعی شده است به فراز و نشیب های قوانین و محاکم شرعی و عرفی پرداخته شود . ضمناً بحث مربوط به سرانجام کاپیتولاسیون در دوره مشروطه در انتهای این فصل آورده شده است.

پیشینه پژوهش

با بررسی هایی که در مورد موضوع مورد بحث انجام شد ، این نتیجه حاصل گردید که کاری به این شکل در این زمینه انجام نشده است و یا اگر مطالعه و تحقیقی صورت گرفته است ، مربوط به یک دوره کوتاه مدت و آن هم قبل از مشروطیت بوده است.

اکثر کتابها و مطالعات به صورت کلی به این موضوع پرداخته اند و تنها کتابهای اندکی وجود دارد که اوضاع قضایی ایران را به طور مفصل و اختصاصی مورد بررسی قرار داده اند.

روش پژوهش

روش کار در انجام این پژوهش مطالعه کتابخانه ای بوده است و حتی الامکان سعی شده از منابع دست اول استفاده شود. منابع مهم مورد استفاده در این پژوهش بیشتر سفرنامه ها بوده است که اغلب توسط جهانگردان خارجی نوشته شده است که اطلاعات کافی در مورد نظام قضایی و بویژه مجازات ها در زمان مورد بحث می دهد.

با توجه به این امر که منابع مربوط به دوره قاجار، در بیشتر کتابخانه ها موجود می باشد، ولی برای دستیابی به کتابهای تخصصی تر در مورد موضوع و نیز مجلات و روزنامه ها به کتابخانه های بزرگتر و مجهزتر مانند کتابخانه آستان قدس و کتابخانه تخصصی تاریخ و کتابخانه ملی، وزارت خارجه، کتابخانه مجلس، موسسه مطالعاتی تاریخ معاصر مراجعه شد. قابل ذکر است که دسترسی به برخی شماره های مجلات مرتبط به موضوع مقدور نبود و شاید از مهمترین علل معایب و نواقص این پژوهش، عدم دسترسی به تمامی منابع مورد نیاز، بوده باشد.

از آنجا که نگارش این رساله بدون کمک و همیاری افراد و سازمانهای مختلف امکان پذیر نبود، نگارنده مراتب سپاس و تشکر خویش را از ایشان تقدیم می دارد: با سپاس و امتنان از سر کار خانم دکتر ادیسی که در کمال آرامش و شکیبایی با راهنمایی های بی شائبه خود سختی و مشکلات تدوین این پژوهش را هموار ساختند و با تشکر از جناب استاد آقای دکتر شهواری که با تذکرات خود گو شه ای از دشواری های این پژوهش را هموار ساختند.

از مسئولین و کتابداران محترم کتابخانه آستان قدس رضوی و کتابخانه تخصصی تاریخ مخصوصاً جناب آقای جهانگیری که فراتر از حد وظیفه با اینجانب همکاری نموده، سپاسگزاری می نمایم.

همچنین از مسئولین و کتابداران محترم کتابخانه وزارت امور خارجه، کتابخانه ملی ایران و پژوهشکده تاریخ معاصر ایران و کتابخانه مجلس شورای اسلامی و نیز کتابخانه مرکزی دانشگاه آزاد اسلامی واحد علی آباد کتول بخصوص جناب آقای حشمت الله عباسی که اینجانب را یاری نمودند تشکر می کنم.

نیز از همکلاسی های گرامی و محترم خود جناب آقای مهدوی و خانم نادری که در راه تهیه منابع بسیار همکاری کردند کمال تشکر را دارم.

طبیعی است به سبب محدودیت های موجود در هر کار پژوهشی ، این تحقیق نیز از کاستی ها به دور نیست ، امید است که این پژوهش توانسته باشد گام مثبتی در روشن ساختن تشکیلات قضایی در این دوره تاریخی ایران برداشته و مفید واقع شود.

زمستان ۸۷

تاریخ نگاری عصر قاجار

رونق و گسترش پژوهش‌های تاریخی در ایران معاصر به میزان قابل توجهی نتیجه تحولات عمومی و روند دگرگونی‌های علمی و سیاسی و اجتماعی بوده است. دگرگونی‌هایی که عمدتاً ناشی از آشنایی مجموعه ساختار اجتماعی با نهادهای جدید تمدنی و استقرار آن در ایران بود. روندی که با ویژگی‌هایی نو هنوز ادامه دارد، در دوران معاصر حیات جامعه ایرانی، علوم و بینش و روش حاکم بر آنها، بیش از آن که نتیجه تحولات درونزای معرفتی و روش‌شناسی مبتنی بر خصوصیات درونی باشد، دستاوردهای همین آشنایی با تحولات علمی و معرفتی حوزه‌های تمدنی جدید بوده است.

در تاریخ ایران هیچگاه پادشاهی برای سفر و گشت و گذار به ممالک غیر مسلمان نرفته بود. حال آنکه در دوره قاجار ناصرالدین شاه و مظفرالدین شاه هر یک سه سفر به فرنگ دارند. همچنین اعزام محصلین به خارج از کشور، تحصیل علوم جدید، تأسیس مدارس به شیوه مدارس اروپایی، از دیگر مواردی است که ما در این دوره شاهد آن هستیم.

با توجه به حکومت‌های استبدادی، آنان که درباره تاریخ قلم می‌زدند آزاد نبودند که هر آنچه را می‌بینند به رشته تحریر در آورند. البته در دستگاه دولتی و حکومتی همواره افراد قلم بدستی آماده بودند تا به یمن برخورداری از سواد به کارهای کشوری و لشکری می‌پرداختند. اینان مسئول تحریر و اجرای اوامر شاهانه بودند. که اغلب بر اثر ظرافت طبع و یا تکلیف و امریت شاه کتابی درباره شخص و یا سلسله‌ای کاملاً جانبدارانه می‌نگاشتند.

بدین ترتیب همان کسانی که در دستگاه حکومتی سلسله مراتبی داشتند به کار تحریر تاریخ نیز می‌پرداختند. همچنین پایگاه و منزلت اجتماعی و سیاسی نیز یکی از عوامل تأثیرگذار بر مورخ است. داشتن منشاء ایلی، طایفه‌ای یا شهری به مقداری ناچیز می‌تواند در انتخاب مواد خام و توجه بیشتر و کمتر به عناصر خاص تأثیر بگذارد. همچنان است منزلت سیاسی مورخ، از جمله بودن در کار دیوانسالاری و منشی‌گری. منشیان مورخ اغلب به دلیل سر و کار داشتن با مدارک و نامه‌های دولتی به جزئیات توجه بیشتری کرده‌اند.

در بررسی تاریخ‌نگاری قاجاریه باید به این مطلب اشاره کرد که تاریخ‌نگاری دوره قاجاریه ادامه سنت‌های تاریخ‌نگاری پیشین بوده، منشیان و کاتبان وقایع را در قالب کتب تاریخی به صورت سفارشی تحت نظارت بانی

و متولیان می‌نوشتند. تاریخ‌نگاری ایران تا این دوره به واسطه تسلط ادیبان و منشیان و بکارگیری سبک‌های منثور، مصنوع و متکلف از معنای حقیقی و فایده‌راستین تاریخ‌نویسی بدور ماند و به قول دکتر زرین کوب «هر گدای گرسنه متملق اغراق‌گویی را که الفاظ قلبه را بهتر به کار برد و عبارات مغلق تر بیان نماید؛ او را شاعرتر و فصیح تر دانند و ملک الشعرایش لقب دهند.»

این سبک واقعیتها را منعکس نمی‌کرد و به همین دلیل تاریخ واقعی مردم محسوب نمی‌شد. بلکه تاریخچه‌های شاهزادگان و وزاری آنها بود، از معروفترین آنها می‌توان از مآثرالسلطانیه دنبلی، ذیل روضه الصفای هدایت و ناسخ التواریخ سپهر را نام برد با این تأکید که در عده معدودی از این آثار واقعیات مهمی عرضه شده که نمی‌توان از آنها چشم پوشید.

در این دوره مورخین بی‌نهایت کثیر التالیف بودند و برای اینکه با هم رقابت کنند براساس شعار «یا بنویس و یا بمیر» به نوشتن می‌پرداختند و صدالبته، هر یک از آنان، حامیان و لخرچی در دربار داشتند. حکام قاجار علاوه بر حمایت از تاریخ‌نویسان سنتی، به مسأله ترجمه هم عطف توجه می‌کردند و از آن حمایت به عمل می‌آوردند. از این دوره ترجمه آثاری در زمینه علوم، تاریخ، تراجم احوال، سیاحتنامه و ادبیات از زبانهای عربی به فارسی وجود دارد که دارای اهمیت است. مسئله ترجمه با حمایت عباس میرزا شروع و توسط شاهان بعد حمایت و با تأسیس دارالترجمه‌ای تحت نظارت ناصرالدین شاه به باروری رسید. از میان آثاری که ترجمه می‌شد، کتابهای تاریخی و تراجم احوال در صدر قرار داشت و این خود دو دلیل مشخص داشت:

۱- حکام قاجار هر چند که با بدبختی‌های تاریخی احاطه شده بودند ولی احساس می‌کردند که جایی در تاریخ دارند. آنان خود را با حکام برجسته زمانها و مکانهای دیگر مقایسه می‌کردند تا خود خواهی‌هایشان ارضا شود ضمن اینکه ضرورت دست و پا کردن نوعی تاریخ ملی را نیز احساس کرده بودند.

۲- مدیر دارالترجمه، محمدحسن خان اعتماد السلطنه بود که به آثار تاریخی علاقه زیادی داشت و خود نیز مورخ بود. علی‌رغم تداوم و حمایت اشرافیت قاجار از مورخین سنتی، ترجمه آثار نویسندگان اروپایی، منجر به نوعی توسعه تاریخ‌نگاری فارسی شد. این تأثیر که به نحوی بطئی و کند رخ نمود در اواخر قرن نوزدهم خود را در آئینه اسکندری میرزاآقاخان کرمانی نشان داد. در اوایل قرن بیستم، یعنی در دوره مشروطیت به اوج خود رسید.

برخورد ایران با مدنیت جدید اروپا، علاوه بر نهضت ترجمه، دلایل دیگری نیز داشت که شاید اهمیت پاره‌ای از آنها کمتر از ترجمه هم نبود. که از جمله آنها می‌توان از عوامل زیر نام برد:

۱- گسترش روابط سیاسی - اقتصادی ایران با اروپا: روابط فی‌ما بین سبب شد که زمینه‌های تأثیرپذیری ایرانیان از علوم و فرهنگ اروپایی هموار گردد. لذا این تعامل فرهنگی و علمی، گسترش افق دید فکری ایرانیان را در زمینه رشد جهان بینی تاریخی و جغرافیایی مورخان در پی داشت.

۲- شکست‌های ایران از روس و آگاهی از قدرت اروپا که موجبات تحرک عده‌ای را فراهم ساخت. این امر خود به انگیزه‌ای برای ترجمه آثار اروپایی تبدیل شده و تاریخ پطرکبیر - اثر ولتر و نیز شرح احوالات ناپلئون - شارل دوازدهم و اسکندر مقدونی - در همین دوره به فارسی ترجمه شد. همچنین شخصی بنام میرزا رضا مهندس «انحطاط و زوال امپراطور روم» تألیف گبین را تحت عنوان تنزل و خرابی دولت روم برای عباس میرزا به فارسی ترجمه کرد.

۳- کشفیات تاریخی، خواندن سنگ نبشته‌های باستانی و تحقیقات شرق شناسان نیز عواملی بودند که در آشنایی ایران با تمدن اروپا مؤثر افتادند.

۴- تأسیس مدرسه دارالفنون عامل مهم و مؤثری در آشنایی با تاریخ اروپا گردید. معلمین و فارغ التحصیلان دارالفنون و دیگر مترجمان «دارالطباعه» دست به تألیف و ترجمه یک سلسله کتابهای تاریخی (از زبانهای فرانسه و انگلیسی و روسی) درباره اکثر کشورهای غربی و بعضی ممالک آسیایی زدند که برخی از آنها از نظر موضوع و سبک تاریخ‌نگاری و شیوه ساده‌نویسی در تحول مطالعات تاریخی سهم عمده‌ای دارند.

۵- رمانهای تاریخی و ترجمه آنها که آشنایی با ادبیات تاریخی اروپا را به دنبال داشت.

۶- سیاحتنامه اروپائیان و سفر نامه‌های ایرانیان مثل سفرنامه خسرومیرزا، میرزا صالح شیرازی و نظام الدوله آجودانباشی و خاطرات امین الدوله و اعتماد السلطنه.

عوامل فوق که موجب طرح تاریخ‌نگاری در ایران گردید، طبعاً دارای نتایج و پی آمدهایی بود که شاید اثرات آن را در جامعه فعلی ایران نیز بشود مشاهده کرد. در این دوره بطور کلی افق تفکر تاریخی تا اندازه‌ای ترقی کرد. در مفهوم و متد تاریخ تغییراتی حاصل شد و به معایب تاریخ‌نگاری سنتی تیز پی برده شد. علاوه بر همه اینها علاقه و توجه خاصی نسبت به تاریخ ایران باستان پیدا شد که خود معمول رواج تفکر ناسیونالیستی بوده